

УДК 811.161.3'373.422(043.3)

В. А. Літвінава

ТЫПЫ АНТОНІМАЎ ПАВОДЛЕ СЕМАНТЫКІ Ў БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗКАХ

У артыкуле даследуюцца антанімічныя пары, засведчаныя ў беларускіх прыказках. Вылучаюцца і сістэматызуюцца групы антонімаў паводле характару семантычнай супрацьлегласці, а таксама па семантычных якасцях (тэмах). Выяўляецца ступень прадуктыўнасці семантычных тыпаў антонімаў у складзе беларускіх парэмій.

Уводзіны

Даволі шырокае функцыянаванне антонімаў з'яўляецца прыкметнай адзнакай беларускіх прыказак, што абумоўлена багаццем і разнастайнасцю лексічнага складу мовы, яе каларытам і вобразнасцю.

Складанасць антаніміі як адной з лексіка-граматычных катэгорый і моўных універсальнасцей абумовіла неабходнасць розных аспектаў яе вывучэння. Нягледзячы на наяўнасць асобных даследаванняў, зробленых А. М. Асіпчук, А. Я. Баханьковым, У. М. Лазоўскім, В. П. Лемцюговай, І. Я. Лепешавым, В. І. Рагаўцовым, С. І. Солахавай, А. В. Солахавым, Т. Я. Старасценка, Г. К. Усціновіч і іншымі навукоўцамі, на сённяшні дзень у айчынным мовазнаўстве не існуе поўнага ўяўлення аб антаніміі як тыпе арганізацыі лексічных сродкаў мовы. Тыпы антонімаў паводле характару семантычнай супрацьлегласці ў беларускіх прыказках пакуль што не былі аб'ектам спецыяльнага вывучэння, таму дадзены артыкул прысвячаецца семантычнай класіфікацыі слоў з супрацьлеглым значэннем, праведзенай на акрэсленым моўным матэрыяле.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне

Найбольш распаўсюджаная класіфікацыя антонімаў, паводле якой вылучаюцца тры асаблівасці, пры якіх антанімічныя словы ўступаюць у адносіны апазіцыі: градуальнасць / неградуальнасць; адпаведнасць адной з'яве ці працэсу (аднаму дэнатату) / адпаведнасць розным дэнататам і скіраванасць / нескіраванасць дзеяння ці з'явы, належыць Л. А. Новікаву [1]. У адпаведнасці з тыпам супрацьлегласці, які выражаюць антонімы, даследчык вылучае кантрарныя, кампліментарныя, вектарныя антонімы і антонімы-канверсівы [1, 42]. У сваёй працы мы прытрымліваемся прапанаванай класіфікацыі антонімаў паводле семантычнай супрацьлегласці.

1. Тыпы антонімаў у беларускіх прыказках паводле характару семантычнай супрацьлегласці.

1.1. Найбольш вялікі ў колькасных адносінах і прадстаўнічы клас («ядро» антаніміі беларускай мовы) утвараюць антонімы, якія рэалізуюць **кантрарную** (лац. *contarius* – супрацьлеглы) пазіцыю. Ім уласцівы градуальныя апазіцыі, кампаненты якіх характарызуюцца рознай ступенню ці градацыяй адной і той жа прыметы. Кантрарная супрацьлегласць выражаецца відавымі паняццямі «X» і «Y», паміж якімі магчыма трэцяе, сярэдняе «Z», і якія не толькі ўзаемаадмаўляюцца, але і нападуняюць адзін аднаго сваім «станоўчым» зместам: *малады – (сярэдніх гадоў – пажылы) – стары*. У прыказках гэта антонімы, якія выражаюць якасную супрацьлегласць, напрыклад, характарыстыкі колеру (*На чорнай зямлі белы пірог расце* [2, 220]; *Рукі белыя, ды душа чорная* [2, 292]), вагі (*Лёгка кінуць, цяжка падняць* [3, 28]), памеру (*Вялікага дуба з малым карэннем не бывае* [2, 178]; *Да пекла вароты шырокія, а да неба вузкія* [3, 78]; *Ад маленькага сабакі вялікі брэх бывае* [2, 59]), часу (*Хвалі мяне сёння, а я цябе заўтра* [2, 416]; *Трэба ўлетку назбіраць, каб узмку было што каштаваць* [3, 195]), адлегласці (*Далей паложыш – бліжэй возьмеш* [2, 198]), якасці (*Старое дзярэца – на новае спадзяецца* [2, 236]; *Не тады, калі солодка, а тады, калі горка, прыяцель патрэбен* [4, 92]; *Добрыя ўчынкі доўга помняцца, а ліхія ніколі не забудуцца* [2, 148]), спосабу дзеяння (*Ідзі хутка – бяду здагоніш, ідзі павольна – цябе здагоніць* [4, 64]) і г. д.

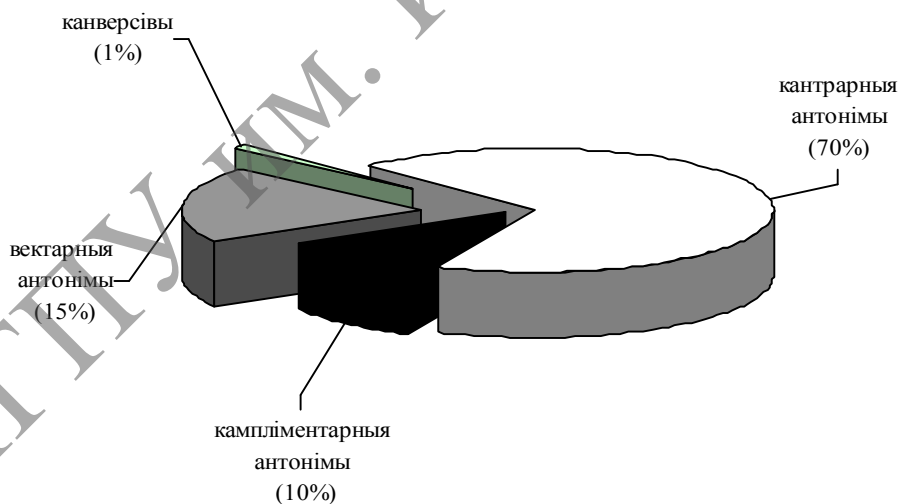
1.2. Параўнальна меншую групу ўтвараюць антонімы, якія выражаюць дадатковасць, – **кампліментарныя** (лац. *complementum* – дапаўненне). Яна аб'ядноўвае антонімы, значэнне аднаго з якіх цалкам адмаўляе значэнне другога, напрыклад: *Ні жывы, ні ўмерлы* [3, 32];

І жыў – не любіла, *і памёр* – не тужыла [2, 76]; *Не бойся таго, хто крычыць, а бойся таго, хто маўчыць* [2, 22]; *Лепш адзін прыяцель, як дзесяць ворагаў* [4, 91] *І Бога ашукае, і ў чорта адхопіць* [4, 26]; *Анёлам ляцеў, а чортам сеў* [5, 15]; *Сляпы не ўбачыць, а відушчы не заўважыць* [6, 71]. Гэта група антонімаў характарызуецца ярка выражанай палярнасцю супрацьлеглых кампанентаў. Пэўная з’ява, прадмет могуць знаходзіцца толькі ў адным са станаў, прычым прамежкавай якасці быць не можа. Напрыклад: *І чорта ашукае, і богу не дадасць* [7, 184]. Два супрацьлеглыя паняцці, паміж якімі сярэдняга няма: *або бог, або чорт*. Для параўнання возьмем антанімічную пару *гарачы – халодны*, прамежкавы стан для якой – *цёплы*.

1.3. Таксама выдзяляецца група антонімаў, якія выяўляюць супрацьлеглую накіраванасць дзеянняў, якасцяў і прымет – **вектарныя** (лац. *vector* – напрамак, скіраваны адрэзак) антонімы. Гэты клас антонімаў заснаваны на лагічна супрацьлеглых паняццях, напрыклад: *Адна галавешка і ў печы не гарыць, а дзве і ў полі не тухнуць* [5, 220]; *Ад зямлі адарваўся і да неба не дастаў* [6, 190]; *Дзе сядзець, там уставаць* [4, 71]; *Дзе паклаў, там і вазьмі* [7, 55]; *Добры пачатак – блізка канчатак* [6, 75]; *Ні налева, ні направа* [5, 227]; *Ні ўзад, ні ўперад* [5, 225].

1.4. Як асобную групу можна вылучыць так званыя антонімы-**канверсівы** (лац. *conversio* – ператварэнне, змяненне), якія апісваюць адну і тую ж сітуацыю з пункту гледжання розных удзельнікаў: *За што прадавалі, за тое і купіў* [2, 89]; *Таргавец таргавалі, а купляец не куплялі* [5, 87]; *Бацькаўшчыну не купляюць і не прадаюць* [6, 47]; *Даводзіцца знайсці, даводзіцца і згубіць* [6, 58]; *Такі зяць, што ні даць, ні ўзяць* [3, 75].

Сярод выяўленых намі ў беларускіх прыказках 1 170 антанімічных пар кантрарная антанімія мае значную перавагу ў параўнанні з іншымі семантычнымі тыпамі антонімаў: кантрарныя антонімы складаюць каля 70% (845 антанімічных пар), 10% (137 антанімічных пар) – кампліментарныя, 15% (172 антанімічныя пары) – вектарныя антонімы і толькі каля 1% (16 антанімічных пар) – канверсівы (дыяграма).

Дыяграма – Колькасныя паказчыкі семантычных тыпаў антонімаў

2. Тыпы антонімаў у беларускіх прыказках паводле лексіка-семантычнага нападзення.

Паводле Л. А. Новікава, магчыма і іншая семантычная класіфікацыя антонімаў – размеркаванне іх па асноўных тэмах (палях) [1, 237]. Згодна з гэтым, лексічныя антонімы як спецыфічныя моўныя адзінкі аб’ядноўваюцца ў пары і проціпастаўляюцца выключна па семантычных якасцях. Звычайна антонімы абазначаюць:

- якасці і ўласцівасці (гарачыня – холад, горкі – салодкі): *Апарыўшыся на гарачым, то і на халоднае дзьмухаем* [6, 121]; *Горкае лечыць, а салодкае калечыць* [6, 197]; *Горкая часам праца, ды хлеб ад яе салодкі* [2, 19];

- пачуцці і стан чалавека (вясёлы – сумны, шчасце – бяда): *Шчасце адно не ходзіць, бяду за сабой водзіць* [5, 276]; *Ліха без дабра не бывае* [3, 130];

- з’явы прыроды (мароз – спякота, вечар – раніца): *Дзень выганяе з хаты, а ноч прыганяе* [6, 26]; *Гаспадар ні сцюжы, ні спёкі не байца* [5, 78];

- часавыя і прасторавыя паняцці (пачатак – канец, верх – ніз, блізкі – далёкі): *Без зачатку і канца не было б* [6, 102]; *Высока падняў, а знізу не падпёр* [5, 34]; *Думай звечара, а рабі зрання* [4, 63]; *Жонку бяры далёку, а кароўку зблізку* [4, 42];

- процілегла накіраваныя дзеянні (адкрыць – закрыць, лажыцца – уставаць): *Ляжаш не еўшы, устанеш, не п’юшы* [5, 67]; *У дурня рот не зачыняецца, а ў другога няўдакі не расчыняецца* [6, 239];

- колькасць чаго-небудзь (мала – многа, большасць – меншасць): *Гадоў мала пражыў, а гора многа перажыў* [6, 15]; *Меней гавары – болей пачуеш* [6, 11] і інш.

Абсалютная большасць антонімаў, засведчаных у беларускіх парэміях, паводле семантычна-граматычных і стылістычных асаблівасцяў суадносіцца з пэўнымі часцінамі мовы.

У складзе назоўнікавых антонімаў (больш за 400 адзінак) значнае месца займаюць суадносныя пары слоў са значэннем узроставых асаблівасцяў чалавека, у прыватнасці, са значэннем ‘малодосць – старасць’: *З малодосці гарцаваў, а пад старасць жабраваў; Калі б малодосць ведала, а старасць магла; Дай, божа, малодосці косці грызці, а на старасці мяса есці; Змоладу балі спраўлялі, а пад старасць галышамі сталі; Малодосць сіду наказвае, а старасць спосабу шукае* [5, 150–152] і інш.

Дастанкова часта (каля 160 адзінак) сустракаюцца антанімічныя пары, што абазначаюць паняцці дабра і зла, шчасця і бяды: *Ад ліха цяга і дабра не чутно; Ліха без дабра не бывае; Ліха перамелецца, дабро будзе; Без худа няма дабра; Не зведаўшы гора, шчасце не пазнаеш; Каму шчасце, а каму і бяда* і іншыя [5, 27–29].

Дзеяслоўным антонімам уласціва супрацьлегласць паводле дзеяння, руху ці стану як працэсу. Слова «працэс» у характарыстыцы дзеясловаў мае шырокае значэнне, таму яны могуць абазначаць канкрэтнае фізічнае дзеянне (*Лепш з разумным згубіць, чым з дурнем знайсці* [5, 206]; *Лепш даваць, чым браць* [5, 127]); мову і думку (*Бойся не таго, хто крычыць, а таго, хто маўчыць* [4, 62]; *Трэба ўмець сказаць, трэба ўмець і змаўчаць* [4, 65]), змену прыметы ці стану (*Ад дубцоў дурнеюць, ад слаўцоў разумнеюць* [5, 184]), пачатак і канец дзеяння (*Як пачнеш, так і скончыш* [5, 168]), дзеянні, якія цалкам узаемаадмаўляюцца (*Хто нарадзіўся, той і паміраць мусіць* [4, 75]; *Жыць важна, а паміраць яшчэ горш* [5, 78]), а таксама стан чалавека (*Ці плакаць, ці смяцца – усё адно морчыцца* [4, 487]) і інш.

Сярод прыметнікавых антонімаў прадуктыўным класам з’яўляюцца якасныя прыметнікі (70%), якія найчасцей абазначаюць: уласцівасці і якасці, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў (*Пакаштаваўшы салодкага, не захочаш горкага* [4, 387]; *Хлеб бывае траякі: чорны, белы і ніякі* [5, 149]), уласцівасці характару, асаблівасці псіхічнага складу чалавека (*Ад добрага чалавека хлеб смачнейшы, чым пірог ад дрэннага* [5, 283]; *Добрая жонка – дома рай, злая – хоць ты цягу дай* [5, 131], выражаюць агульную ацэнку (*Кепскія песні лепш за добрыя слёзы* [5, 116]; *Няма нічога тайнага, каб не стала яўным* [3, 292]).

Супрацьпастаўляцца могуць і прыналежныя прыметнікі (*Матчын кулак вучыць, а матчышын сушыць* [5, 136]), але ў мове беларускіх прыказак яны сустракаюцца рэдка. Адносныя прыметнікі тыпу *драўляны, аўсяны, сярэбраны* антонімаў не маюць, бо абазначаюць пастаянную, нязменную прымету прадмета праз яго адносіны да іншых прадметаў.

Вялікую групу (каля 200 адзінак) у прыказках утвараюць пары, дзе супастаўляюцца прыметнікавыя антонімы, якія абазначаюць якасную характарыстыку са значэннем ацэнкі і меры якасці: *Вялікая кабыла, ды малая сіла; Вялікі цела, ды малы дзелам; Вялікая дзірка, ды малая накрывка; Вялікага дуба з малым карэннем не бывае* [5, 277–278] і інш.

Разнастайнымі паводле характару семантычнай супрацьлегласці з’яўляюцца прыслоўныя антонімы. У колькасных адносінах яны значна багацейшыя за ўсе астатнія (больш за 500 антанімічных пар), што абумоўлена сутнасцю самога прыслоўя як нязменнай вытворнай часціны мовы.

У прыказках ужываюцца прыслоўныя антонімы, якія выражаюць наступныя віды адносін:
 - якасныя: *Не тады, калі **соладка**, а тады, калі **горка**, прыяцель патрэбен* [5, 92];
*Летш **кепска** ехаць, як **добра** ісці* [5, 154];
 - колькасныя: *Дарадчыкаў знойдзеца **багата**, ды дапамогі ад іх **мала*** [4, 156];
*Еду **скора** – услед гора, еду **ціха** – услед ліха* [5, 64];
 - спосабу дзеяння: *Ідзі **хутка** – бяду здагоніш, ідзі **навольна** – цябе здагоніць* [5, 60];
 - месца: *Беражыся каровы **спераду**, а каня **ззаду*** [2, 36]; *І **адсюль** гарача, і **адтуль** боляча* [3, 62]; ***Уніз** вада знясе, а **ўверх** бяда вывезе* [4, 79];
 - часу: *Хвалі мяне **сёння**, а я цябе **заўтра*** [6, 416]; *Трэба **ўлетку** назбіраць, каб **узімку** было што каштаваць* [6, 195].

Супрацьпастаўляюцца ў прыказках і няпэўна-колькасныя словы ў спалучэнні з назоўнікамі: *Будавальнікаў **многа**, а ратавальнікаў **мала*** [5, 88]; *З пустой бочки **грукату** **многа**, а **толку** **мала*** [5, 90]. Гэты тып антаніміі прадуктыўнасцю не вызначаецца.

Лексічна абмежаваную групу слоў утвараюць займеннікавыя антанімічныя пары. Пры гэтым, у прааналізаваных прыкладах пераважаюць прыналежныя займеннікі: *Не **вер чужым** рачам, ды **вер сваім** вачам* [6, 54]; *Хай таму вока **вылезе**, што **сваю** жонку мае, а **чужую** пасе* [5, 261]; ***Чужы** дурань – смех, а **свой** дурань – сорам* [2, 256]; ***Чужую** хату тапіць – **свае** вочы сляпіць* [5, 255] і інш.

Вывады

Аналіз лексічнага матэрыялу дазваляе выявіць значную структурна-граматычную разнастайнасць антонімаў, засведчаных у беларускіх прыказках.

Паводле характару семантычнай супрацьлегласці сярод асноўных класаў антонімаў вылучаюцца кантрарныя, кампліментарныя, вектарныя антонімы і антонімы-канверсівы. У колькасных адносінах кантрарная антанімія значна пераважае ў параўнанні з іншымі семантычнымі тыпамі антонімаў.

Згодна з лексіка-тэматычнай класіфікацыяй, антонімы абазначаюць разнастайныя якасці і ўласцівасці, пачуцці і стан чалавека, з'явы прыроды, часавыя і прасторавыя паняцці, процілегла накіраваныя дзеянні, колькасць і інш. Складанасць класіфікацыі антонімаў заключаецца ў выяўленні сувязі паміж унутранымі семантычнымі ўласцівасцямі слоў дадзенага класа з аднаго боку, і прыналежнасцю іх да той ці іншай часціны мовы – з другога.

Літаратура

- Новиков, Л. А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М. : Москов. ун-т, 1982. – 437 с.
- Янкоўскі, Ф. М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Ф. М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 494 с.
- Аксамітаў, А. С. Прыказкі і прымаўкі : тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIII і XX стст. / А. С. Аксамітаў. – 2-е выд., дапрац. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 327 с.
- Лазоўскі, У. М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання / У. М. Лазоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – 293 с.
- Ліцвінка, І. Я. Слова міма не ляціць: беларускія народныя прыказкі і прымаўкі / І. Я. Ліцвінка, А. А. Царанкоў. – Мінск : Універсітэцкае, 1985. – 149 с.
- Шкраба, І. Крынічнае слова: беларускія прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба. – Мінск : Маст. літ., 1987. – 149 с.
- Лепешаў, І. Я. У слоўнікавую скарбонку : навучальны дапам. / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 1999. – 89 с.

Summary

The article deals with the peculiarities of the semantic types of antonyms on the material of Belarusian proverbs. The semantic peculiarities of antonyms were revealed as a result of the study. Four types of antonyms have been allocated: contradictories, contraries, incompatibles and directional opposites.

Паступіў у рэдакцыю 26.11.10.